

Nenoriu sakau: Telszių kalba peykti;
Dar troksztu szlowie anay priderunti teykti
Antanas Klementas

Giedrius SUBAČIUS

ANTANO KLEMENTO ŽEMAIČIŲ KALBA

Vienas iš pirmųjų, palikusių mums savo minčių apie žemaičių bendrinės kalbos norminimą, buvo poetas bajoras Antanas Klementas (apie 1756–1823 m. birželio 4 d.). Išlikusių lietuviškų Klemento eilių “turime 156 didesnius ir mažus kūrinis, sudarančius 1494 eilutes”¹. Tačiau daug daugiau jis prirašė lenkiškai, yra išlikę trys didžiuliai Klemento rankraštiniai eilių tomai, kuriuose su minėtomis lietuviškosiomis eilėmis, esama maždaug 60 tūkstančių eilučių².

Europos naujų vėjų sukeltas noras pažinti, “atrasti”, įvertinti ir lietuvių kalbą kiek ryškiau pirmiausia kilo T. Čackio, K. Bogušo, Z. Niemcevičiaus galvose. Čackis norėjo žinoti, kas yra lietuvių kalba, kokioje teritorijoje ja šnekama. Bogušas jau tvirtino, kad ši kalba yra savarankiška ir ne mažiau turtinga nei kitos.

Klementas, gimtąją žemaičių kalbą pramokęs jau vaikystėje, buvo vienas iš pirmųjų žemaičių, kuriems parūpo svarstyti bendrinės kalbos reikalą, pagrindu jai siūlyti žemaičių tarmę. Tiesa, jo žemaitiška orientacija sustiprėjo tik į gyvenimo saulėlydį. Nors gimęs tarp dounininkų žemaičių Laumių dvare (netoli Barstyčių), augęs Rietave (nežina, kiek laiko), tačiau jau būdamas apie trylikos metų amžiaus nuo 1769 m. išvyko su tėvais iš žemaitiškos aplinkos į Vorobiną. Dombrovicoje lankė mokyklą ir tose vietose išgyveno iki 1777 m., tad dar apie aštuonerius metus, kol sulaukė maždaug 21-erių metų. Tada vėl grįžo į Žemaitiją – žemaičių dūnininkų tarmės plote Raseiniuose dirbo nuo 1777 iki 1792 m., vadinasi, apie keturiolika metų. O nuo tada, būdamas apie trisdešimt šešerių, vėl sugrįžo į žemaičių dounininkų plotą – Telšius, kur ir mirė 1823 metais, su-

¹ Vanagas V. Antanas Klementas. – A. Klementas, *Žemaitiška giesmelė*, Vilnius: Vaga, 1972, 12.

² Biržiška M. *Antanas Klementas, Lietuvių rašytojas pradžioj XIX-ojo amžiaus*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, 1910, 3. Trys Klemento rankraščių tomai saugomi LLTIBR – t. 1: *Dzielko moie własnoręcznie Wierszem, a w małej częścce prozą napisane y alfabetne porządnie zregestrowane Którego Tom 1szy*, sign. f. 1–2156 (toliau KIDI1806); t. 2: *Dzielko moie własnoręcznie Wierszem, a bardzo w małej części prozą napisane y alfabetne porządnie zregestrowane Którego Tom 2gi*, sign. f. 1–2157 (toliau KIDI1808); t. 3: *Dzielko moie własnoręcznie Wierszem, a w małej sząstce prozą napisane y alfabetne porządnie zregestrowane Którego Tom 3ci*, sign. f. 1–2158 (toliau KIDI1810).

laukęs apie šešiasdešimt septynerių metų amžiaus³.

Nėra tiksliai žinoma, kada Klementas ėmė eiliuoti žemaitiškai. Mykolo Biržiškos mintį, kad apskritai jo pirmieji kūriniai galėję būti sukurti apie 1792 metus, Vytautas Vanagas atsargiai mėgina tisklinti: “jie galėjo būti sueiliuoti ir anksčiau. Tai sakytų jo ‘naratyva’ (pasakojimas), skirta savo paties vedyboms [...], kurios įvyko apie 1789 m.”⁴ Šiaip ar taip, regis, eiliuoti pradėjo jau grįžęs į Žemaitiją, gal Raseiniuose, o gal tik Telšiuose.

Vanagas tęsia, jog “galimas daiktas, kad apytikriai šio laiko eilėmis ir prasi-deda DI [KIDI1806], kuris baigiasi 1806 m. pabaigos kūriniais”⁵. Kadangi “eilių tvarka rankraštiniuose tomuose, atrodo, daugmaž atitinka jų autoriaus kūrybos chronologiją”⁶, gali būti, kad pirmosiomis žinomomis žemaitiškais Klemento eilėmis laikytina pirmoji į rankraštinius jo tomus įrašyta “giesmelė” “Piosenka Zmudzka Czasu Rewolucyi robiona a teraz po wynalezieniu wyciąga się”, ra-ginanti į kovą per 1794 metų Kosciuškos sukilimą. Jau pats pavadinimas sako, kad, nors rašyta sukilimo metu, į šviesą ištraukta vėliau, galbūt iš naujo perrašy-ta. Vadinas, Klemento žemaičių kalbą pažįstame tik nuo dounininkiško jo gy-venimo periodo Telšiuose jau po sukilimo.

1.0. RAŠYBA

1.1. Iki 1806 metų pabaigos. Kaip matyti iš minėtosios “Piosenka Zmudz-ka” KIDI1806, p. 125 ir kitame puslapyje parašytos “Takoż Piosenka Zmudzka Dawniey zrobiona, czyli zPols wythumaczona” KIDI1806, p. 126, iš pat pradžių Klemento rašybos pagrindinės ypatybės buvo tokios.

(1) Visai nevartojo nosinių raidžių *ą, ę*. Pavyzdžiui, rašė ne tik *y wyita wyina* 126 ~ į vietą vieną, *wiera* 125 ~ vierą, bet ir *ku* 125 ~ ką, kur daug žemaičių taria nosinį garsą.

(2) Raide *y* retkarčiais žymėjo žemaičių paplatėjusį [e]: *dydziu* 126 ~ didžia, *motryszkiela* 125 ~ motriškele, *padyrbsett* 125 ~ padirbsiat, *susytyki* 126 ~ susitikę, *stypruwkiet* 125 ~ stipruokiat, *unsytropij* 126 ~ antsitropij[a], *usyde-gin* 126 ~ užsidegin[a], *wysi* 126 ~ visi, nors taip parašyti pasitaikydavo ir siau-rąjį [i] -y 126 ~ i.

(3) Raide *i* rašė: 1) nepaplatėjusį žemaičių [i]: *giwa* 125 ~ gyvą, *ikir* 126 ~ įkyr[i], *kławsik* 125 ~ klausyk, ir 2) paplatėjusį [e]: *ir* 126, *isz* 125 ~ iš, *kita* 125 ~ kitą, *lig* 125, *umzina* 126 ~ amžinai, *Zina* 126 ~ žinai. Nematyti, kad Klemen-

³ Duomenys pagal: Biržiška M. *Antanas Klementas, Lietuvių rašytojas pradžioj XIX-ojo amžiaus*, 5–6; Biržiška V. *Aleksandrynas* 2, Čikaga: JAV LB kultūros fondas, 1963, 225 (naudotasi 1990 m. fotografuotu leidimu).

⁴ Vanagas V. *Antanas Klementas*, 163.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

tas išlaikytų dalies šiaurės žemaičių – telšiškių turimą regresyvinės asimiliacijos dėsni prieš tolesnį siauro vokalizmo skiemenį (su *i*, *u*) tarti nepaplatintą [i]⁷. Nors jis vartojo ir *y*, ir *i* raides, minėtųjų žodžių *umzina*, *Zina* vokalizmas tam dėsniui prieštarauja (būtų turėjęs parašyti su *y*).

(4) Raide *u* ženklino visus savo tarmės *u*: 1) [u] (dbk *u*, *ū*, *ų*) – *budas* 126 ~ būdas, *butum* 126 ~ būtum, *ku* 125 ~ ką, *kuna* 125 ~ kūną, *rustibie* 126 ~ rūstybę (?), *suwed*⁸ 126 ~ suved[a]; 2) [o] (dbk *u*) – *abtur* 126 ~ aptur[i], *muna* 125 ~ mano, *saldziu* 126 ~ saldžia sg. i.

(5) Raide *o* rašė žemaičių [uo] (dbk *o*): *motryszkiela* 125 ~ motriškele, *sodos* 125 ~ sodos, *zinot* 125 ~ žinot. Pavyzdys *nog* 125 ~ nuog rodo dirbtinę formą, kuri greičiausiai atsirado aukštaitiškos lyties su *uo* vokalizmą žemaičiui suvokus kaip žemaitišką ir užrašius *o* – taip užrašytą garsą žemaičiai turėję skaityti [uo].

(6) Dviraidžiu *uu* Klementas ženklino žemaičių dounininkų [ou] (dbk. *uo*): *duutas* 126 ~ duotas, taip pat plg. iš skolinio padarytą hiperžemaitybę *luusa* 125 ~ liuosą ‘laisvą’. Dar vienas žodis, kuriame dbk būtų *uo*, yra *styprowkiet* 125 ~ stipruokiat, su *uw* parašytu duonininkų [ou]. Šie pirmieji teksteliai neteikia daugiau duomenų apie tokios pozicijos rašymą. Kaip nurodo Aleksas Girdenis, Tirkšlių tarmėje dvibalsis [ou] yra sakomas dvejopai (jo pavyzdžiai: *du-udi* || *doudi* ~ duodi, *ju-udus* || *joudus* ~ juodus). “Šių garsų asimiliacija nėra iki galo nuosekli”⁹. Rodos, Klementas irgi galėjo būti gimęs šio dvibalsio nevienodo tarimo plote¹⁰, galėjo būti linkęs iš jam girdėtų dviejų skirtingų variantų rašydamas apibendrinti vieną [uu] – *uu*.

Antra vertus, matyti, jog Klementas apskritai buvo manęs savo tarmės [o] kaip ir [u] žymėti tiesiog raide *u*, paprastai (t.y. neišgalvoti naujo ženklo specifiniam žemaičių garsui). Pačių žemaitiškų dvibalsių atsisakyti nenorėdamas, tokio ženklinimo logiką galėjo sau aiškintis taip: jeigu [o] bei [u] rašoma *u*, tai dvibalsis [ou] turi būti rašomas *uu*. Tai patvirtintų *un* [on] (gal ir [un]?), *um* [om] (gal ir [um]?) žymėjimas. Vadinas, sunku išskirti, ar Klementas stengėsi ženklinėti tarimą [uu], ar [ou], aišku tik, kad apsispręsti rašyti *uu* jam galėjo padėti tiek nenuoseklus [ou] tarimas, tiek jam įprasta raidė *u*, ženklinanti [o] garsą.

(7) Dviraidžiu *um* Klementas žymėjo žemaitišką [om] ar [um] (dbk. *am*): *umzina* 126 ~ amžinai. Kaip matyti iš Girdenio straipsnio, Tirkšlių regresyvinė asimiliacija veikė ir dvibalsius [om], [on], taigi pozicijose prieš skiemenis su [i],

⁷ Plg.: Girdenis A. Balsių asimiliacijos reiškiniai Tirkšlių tarmėje. – *Kalbotyra* 4, 1962, 141–147.

⁸ Greičiausiai prielinksnį-priešdėlį *su* Klementas tarė [su], kaip kad sakoma Telšiuose ir tose apylinkėse, kur jis gimė, plg.: Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis, 1966, 63. Tačiau dalis žemaičių – kretingiškiei (dounininkai) ir dalis varniškių (dūnininkai) čia taria [so], plg. ibid. 64, tad vaikystėje Rietave Klementas galėjo girdėti ir tokį tarimą.

⁹ Girdenis A. Balsių asimiliacijos reiškiniai Tirkšlių tarmėje, 144.

¹⁰ Ibid., 147.

[u] jie buvo tariami [um], [un]¹¹. Galėjo Klementas pažinti ir tokį nevienodą šių dvigarsių tarimą, kaip ir *uu* [ou] atveju. Tad čia jį apsispręsti rašyti *um* galėjo skatinti tiek fonetinės, tiek grafinės priežastys.

(8) Dviženkliai *un* Klementas norėjo nusakyti žemaitišką [ɔn] ar [un] (dbk. *an*): *untsytropij* 126 ~ antsitropij[a]. Panašiai kaip ir *uu* bei *um* atvejais, to priežastys galėtų būti bent dvi. Taip pat galima paminėti, jog kiek vėlesniuose, bet taip pat rašytuose prieš 1806 m. pabaigą, tekstuose greta iš pradžių vartoto ir tebevartojamo *un* [ɔn], pvz., *weyzunt* 229 ~ veizant, Klementui pasitaikė parašyti ir *on* - *wałondele* 522 ~ valandėlė[je].

(9) Dviraidžiu *yi* žymėjo savo tarmės dvibalsį [ei] (dbk. *ie*): *anyi* 125 ~ anie, *tyisa* 126 ~ tiesa, *wyina* 125, 126 ~ vieno, vieną, *wyita* 126 ~ vietą. Tradicinio aukštaitiško *ie* šioje pozicijoje nevartojo. Po / pasitaikė žemaitišką [ei] parašyti ir *ij*: *lijpsnu* 126 ~ liepsna sg. i. Pradžioje žodžio parašė ir *i*: *iszka* 126 ~ ieško.

(10) Dviženkliai *ie* žymėjo: 1) savo tarmės [ie] (dbk. *ē*): *biegs* 125 ~ bėgs, *niera* 125 ~ nėra, *padies* 125 ~ padės, *spiera* 125 ~ spėrai (*e* tradiciškai rašė po sklandžiojo priebalsio *i*: *miletis* 126[4x] ~ mylėtis, *miletumi* 126 ~ mylėtumi); 2) skolinių šaknies vokalizmą: *miestela* 125 ~ miestelio, *wiera* 125 ~ vierą 'tikėjimą'.

(11) Dviraidžiu *aw* paprastai rašė dvibalsį [au]: *dawgiaws* 125 ~ daugiau, *iawni* 126 ~ jauni, *jszpazinaw* 126 ~ išpažinau, *kławsik* 125 ~ klausyk, nors pasitaikė ir *iauns* 125 ~ jauns.

(12) Dvibalsius *ai*, *ei* žymėjo *ay*, *ey*: *kayp* 126 ~ kaip, *labay* 126 ~ labai, *reyk* 125 ~ reik, *reykals* 126 ~ reikals, *tayp* 126 ~ taip, *uzlaykiti* 125 ~ užlaikyti, *waykielis* 125 ~ vaikelis. Tačiau bene dar dažniau žymėjo žemaitiškus monoftongizuotus [ā], [ē]: *kap* 126(2x) ~ kaip, *kartas* 126 ~ kartais, *metela* 126 ~ meteliai, *nepritela* 125 ~ nepriteliai, *pikta* 126 ~ piktai, *tikta* 125 ~ tiktai, *umzina* 126 ~ amžinai, *waykiela* 125 ~ vaikeliai, *Zina* 126 ~ žinai.

(13) Minkštąjį [č'] ženklino *c*, *cz*: *Baznicius* ~ bažnyčių (?) 125, *neiszticziu* 126 ~ ne iš tyčių, *Ziemaycius* 125 ~ žemaičius, [š'] -*sz*: *szirdis* 126 ~ širdis.

(14) Priebalsį *ž* rašė nenuosekliai, tiek minkštąjį, tiek kietąjį rašė tai su tašku *z*: *kožnus* 125 ~ kožnas, *už* 125 ~ už, *žinot* ~ žinot, tai be taško *z*: *Jszpazinaw* 125 ~ išpažinau, *uzem* 125 ~ užem[a], *uzlaykiti* 125 ~ užlaikyti.

(15) Priebalsių *g*, *k* minkštumą prieš *e* tradiciškai žymėjo raide *i*: *waykielis* 125 ~ vaikelis, *Zmogielis* 125 ~ žmogelis. Minštumą prieš *e* žymėjo ir po *z*: *Ziemaycius* 125 ~ žemaičius.

(16) Nors pirmuosiuose dviejuose teksteliuose nepasitaikė, bet šiek tiek vėlesniuose, irgi rašytuose prieš 1806 m. pabaigą, kūriniuose jau galima rasti pavzdžių su dvibalsiu *yn* [ɛn] (dbk. *en*): *pynkta* 522 ~ penktą, *tyn* 229 ~ ten.

¹¹ Ibid., 143-144.

Nemažai Klemento rašybos atvejų sutampa su “Žyvato”¹² – daug kartų leistos XVIII a. žemaitiškos knygos – rašmenys *aw, uw, yi* galėjo būti nusižiūrėti iš ten. Tad Klementas jau turėjo į ką lygiuotis, ir lygiavosi iš pat pradžių.

Toliau jo rašyba iki 1806 metų pabaigos, apie kurią žinome iš KIDII1806 ir kuriai rekonstruoti ne tiek daug tėra duomenų, menkai ir tesikeitė. Iš ryškesnių pakeitimų tik minėtinas (pirmoji ypatybė) nosinių raidžių *ą* ir net *ų* (sic!) įsivedimas, pvz., *kų* 522 ~ *ką*, *tą* 522 ~ *tą*, *tų* 597 ~ *tą* (pačioje pradžioje rašė be nosinės – *ku* 125 ~ *ką*). Tiek Klemento gimtosiose vietose, tiek Telšiuose čia tariama [ɔn]¹³. Kadangi garsą [ɔ] Klementas ir kitur rašė *u*, manytina, jog ir čia tas *u* reiškia [ɔ], o [n] pažymėtas nosinės ženklų (nosinė *ą* tereikėjo perskaityti lenkiškai [on], kad būtų visai panašus garsas į žemaičių). Taigi Klementas tikriausiai ėmė rašyti kirčiuotas įvardžių galūnes su nosinėmis, norėdamas tiksliau išreikšti savo tarmės tarimą [ɔn].

1.2. 1806 m. pabaiga – 1808 m. spalio. KIDII1808 apima tekstus nuo 1806 metų pabaigos iki 1808 metų spalio mėnesio. Šiame antrajame, kaip ir pirmajame “Dziełko” tome dar mažai tėra žemaitiškų eilių. Svarbesnių rašybos pakeitimų iki to laiko nematyti, galima užčiuopti tik kai kurių svyravimų.

(1) Pavyzdžiui, nors jau buvo pabandęs, kaip minėta, prieš 1806 metų pabaigą parašyti *kų* ~ *ką*, *tą* ~ *tą*, po metų kitų vėl rašė *anu* 755 ~ *aną*, *ku* 755 ~ *ką*. Šaknies nosinius balsius buvo sutapatinęs su dvigarsiais, t.y. kaip su *un* rašė *muszunti* 206 ~ mušanti, *runka* 184 ~ ranką, taip ir *grunžinu* 755 ~ grąžinu, *uszkunszti* 184 ~ užkąsti. Tokio sutapimo esama ir Telšių tarmėje tiek dvigarsiai, tiek nosiniai garsai tariami [ɔn]¹⁴.

(6) Dviraidžiu *uu* ir toliau paprastai žymėjo žemaičių [ou]: *duuk* 183(2x), 184 ~ duok, *duus* 755 ~ duos, *neduusi* 183 ~ neduosi. Pasitaikė ir žyviškas *uw* - *paskuw* 184 ~ paskuo=ui. Tačiau labai svarbu, kad du kartus iš *uu* Klementas ištaisė į *uo*: *iuuda* 206 ~ juoda ir *duunas* 206 ~ duonos pakeitė *iouda* bei *dounas*. Tai vienas iš pirmųjų žinomų bandymų žemaitišką [ou] imti rašyti *ou*, tikslinti “Žyvato” tradiciją. Antra vertus, nėra visiškai aišku, ar Klementas taisė ne šiek tiek vėliau, negu rašė patį kūrinį.

(9) Žemaitiškam dvibalsiui [ei] žymėti pirmuoju periodu vyravo *yi* rašymas, tačiau po 1806 metų ėmė dominuoti *yj*: *dyjna* 184 ~ diena, *linksmintyjs* 185 ~ linksminties, *pyjna* 206 ~ pieno, *wyjna* 184 ~ viena, *wyjsznies* 184 ~ viešnios, *wyjto* 184 ~ vieto[je]. Tačiau pasitaikė ir prieš 1806 m. vyravusio varianto: *Dyiws* 755 ~ Diev[a]s, *wyina* 206 ~ viena. Taip pat ir *ij* po *g*: *gijsme-*

¹² *Žyvas Pona yr Diewa musu Jezusa Christusa*, Wilniow: Drukarnie J.K.M. yr RP Kollgio Kunigu Pioriu, 1759 ir kiti leidimai.

¹³ Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija*, žem. 50; *Lietuvių kalbos atlasas 2, Fonetika*, Vilnius: Mokslas, 1982, 63, žem. 46 (toliau LKA 2).

¹⁴ LKA 2, 61–63 žem. 44, 45, 46.

la 183 ~ giesmelė, *gij mie* 184 ~ giesmė, *pagijdokiet* 184 ~ pagiedokiat. Lyg ir prasimuša nelabai ryški tendencija atsisakyti „Žyvatui“ įprasto dviraiddžio *yi* su antrąja raide *i*.

(11) Taip pat Klemento bėgimas nuo „Žyvato“ tradicijos 1806–1808 metais aiškus iš dvibalsio [au] rašymo. Nors dar pasitaikė *aw – taw* 183 ~ tau, tačiau tolesniuose šio tomo puslapiuose rašyta jau vien *au*: *broław* 184 ~ brolau, *dau-giaus* 184, *gausie* 755 ~ gausiai, *ilgiaus* 755, *ławuk* 755 ~ lauk[ia], *piaun* 184 ~ pjaun[a], *prasław* 755 ~ prašau.

(13) KIDI1808 pirmą kartą pavartotas ir rašmuo *śminkštajam* (?) [s'] žymėti – *turieś* 755 ~ turės, jis čia dar atrodo atsiradęs visai spontaniškai.

1.3. 1808 m. spalio – 1810 m. kovas. Tačiau pirmajame ir antrajame KID tomuose lietuviškų tekstų dar labai maža. Kaip teigia Vytautas Vanagas, „didumą lietuviškų savo eilių A.Klementas parašė 1808–1810 m. Iki tol jis buvo sueiliavęs agitacinį eilėraštį, porą idilių, porą epigramų ir keliolika proginių laiškelių“¹⁵. Tie 1808 spalįje – 1810 metais rašyti tekstai yra trečiajame KIDI-II1810 tome. Viena iš svarbiausių Klemento kūrybos vietų – eilės, skirtos ir siųstos 1810 metų kovo 17 d. Žemaičių vyskupui Juozapui Arnulfui Giedraičiui – taip pat surašytos čia, nuo 534 iki 559 p. Bet ir prieš šiuos tekstus, skirtus vyskupui, yra įrašytų lietuviškų tekstų. Jie, matyt, datuoti apie 1809 metus ar pačia 1810 metų pradžia. Ankstesniais etapais varijavusios ypatybės apie tuos 1809 metus (taigi ypatybės, KIDIII 1810 esančios puslapiuose prieš vyskupui skirtus tekstus) atrodė taip:

(1) Klementas rašė ir su nosinėmis, ir be, tose pačiose pozicijose, plg. *ku* 461 ~ *ką*, *tu* 19(2x) ~ *tą*, tačiau ir *tų* 490(3x) ~ *tą*.

(6) Dažniau rašė nedvigubą *u* [ou]: *atiduti* 19 ~ atiduoti, *iustela* 20 ~ juostelė, tad irgi vieną iš variantų, būdingų „Žyvatui“. Gali būti, kad dvi parašytos sykiu balsės Klementui kartais pasirodydavo esąs perteklius ir jis rašydavo vieną. Mažiau tikėtina, kad čia jis būtų buvęs linkęs žymėti dūnininkų garsą.

(9) Gali būti, jog Klementas [ei] ėmęs dažniau rašyti *yj* vietoj *yi* dėl lenkų rašybos pastangų apskritai imti dažniau vartoti raidę *j*, plg. toliau 12-ąją ypatybę. Klemento *yj*rašymas čia irgi nėra nuoseklus (greta formų *dyjna* 490 ~ dieną, *wyjna* 21, 490 ~ vieną, pasitaikė ir lyčių su *ij*: *dijna* 21 ~ dieną, *wijnu* 20 ~ vienu).

(11) Dvibalsis [au] ir toliau dažniausiai rašomas *au*: *didiaus* 461 ~ didžiaus, *paraszau* 461 ~ parašau, *prasław* 461 ~ prašau, *sau* 20, 490, *sausiai* 490 ~ sausiai, nors pasitaiko ir *aw - iawnu* 461 ~ jaunų.

(12) Labai netikėtai šalia įprastųjų *ay*, *ey* (*mayszus* 461 ~ maišas, *Szateykus* 19 ~ Šateikius) Klementas ėmė parašyti žodžių ir su *aj*, *ej*: *gajlus* 461 ~ gailiuos, *kajp* 20 ~ kaip, *tejsybie* 21 ~ teisybė, *wajkiela* 20 ~ vaikelio.

¹⁵ Vanagas V. Antanas Klementas, 13.

Žinoma, kad šių dvibalsių rašymas su *j* lenkų ortografijoje galutinai įsigalėjo tik ketvirtajame XIX a. dešimtmetyje, t.y. po to, kai 1830 metais Varšuvoje leistame leidinyje „Rozprawy i wnioski o ortografię polskiej” toks rašymas specialios Deputacijos buvo aprobuotas: „Prieš Deputacijai aprobuojant jotą, jis plito tik regionuose, tačiau priimamas buvo nenoriai; kai buvo paskelbti Deputacijos nurodymai, padėtis akimirksniu visiškai pasikeitė, visur buvo priimta naujoji raidė ir pirmąjį dešimtmetį po „Rozprawy...” 1830 m. pasirodymo *j* vartojimas tapo artimas normai – netrukus pasiekta ir jos”¹⁶. Dažniausiai joto išplitimą lietuviškuose tekstuose galima sieti su jo plitimu lenkų rašyboje. T. y. lietuviai autoriai, ėmę lenkiškuose tekstuose pagal naująją ortografiją rašyti dvibalsius *aj*, *ej* (vietoj senųjų *ay*, *ey*), juos įtraukė ir į lietuviškuosius.

Tačiau Klemento bandymas čia imti rašyti *j* yra gerokai ankstesnis, 1809–1810 metų pradžios. Tiesa, kaip nurodo Bajerowa, „Joto šalininkai XVIII a. jau buvo Szyllarskis ir Nowaczyński, bet tai tebuvo pavieniai bandymai, iš esmės be atsako”¹⁷. Kaip galima suprasti iš Jano Łośio studijos pavyzdžių, nei vienas, nei kitas su tuo jotu XVIII a. dar nerašė dvibalsių, tik kai kurias kitas pozicijas (tradicinėje XVIII ir ankstesnių amžių lenkų kalbos rašyboje iš viso nebuvo *j* raidės)¹⁸. Vienas iš pirmųjų viešai stojusių siūlyti rašyti su *j* ir lenkų dvibalsius buvo poetas Ałoyzas Feliński 1816 metais¹⁹. Apskritai „yra neabejotinas faktas, kad *j* anksčiausiai plinta Vilnuje”²⁰. Tačiau gerai žinoma, kad apskritai apie lenkų rašybos reformą viešai jau anksčiau, 1808 m., rašė Vilniuje F.N. Golianskis²¹, kad tokią reformą nuo 1809 iki 1814 metų svarstė Varšuvos mokslo bičiulių draugija²², kad Joachimasis Lelevelis 1809 m. rašė straipsnį apie būtinybę keisti lenkų rašybą²³. Turbūt galima manyti, kad daug ir dažnai į Vilnių važinėjęs Klementas bus pajutęs pirmąsias reformistines lenkų rašybos nuotaikas, gal ir poreikį tikslinti dvibalsių rašymą, epizodiškai pats išmėginęs naują savo žemaičiuose teksteliuose. Taip dėl tų pačių priežasčių galėjo padažnėti ir minėtojo

¹⁶ Bajerowa I. *Polski język ogólny XIX wieku, Stan i ewolucja 1, Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice: Uniwersytet Śląski, 1986, 39: „Przed aprobatą Deputacji jota szerzyła się tylko regionalnie i z oporami; po ogłoszeniu przepisów Deputacji sytuacja momentalnie całkowicie się zmieniła, wszędzie przyjęto nową literę i w pierwszym dziesięcioleciu po *Rozprawach* 1830 nasycenie *j* było już bliskie stanu normy – wkrótce ją osiągnęło”.

¹⁷ Ibid. 36: „Zwolennikami joty byli już w XVIII wieku Szyllarski i Nowaczyński, były to jednak pojedyncze próby, w zasadzie bez oddźwięku”.

¹⁸ Łoś J. *Pisownia Polska w przeszłości i obecnie, zagadnienia i wnioski*, Kraków, 1917, 55–57.

¹⁹ Plg. Ibid. 58; Bajerowa I. *Polski język ogólny XIX..., wieku 1*, 36.

²⁰ Ibid. 38: „Jest więc niewątpliwym faktem, że *j* szerzy się najwcześniej w Wilnie”.

²¹ Капуз А. Из истории польской орфографии в Вильне в первой трети XIX в. – *Acta Baltico-Slavica* 8, 1973, 172.

²² Ibid., 178.

²³ Ibid., 170 tt.

varianto *yj* [ėi] vietoj *yi* (9 ypatybė).

(13) Ir toliau Klementas pavartodavo rašmenį *ś*: *laukśiu* 490 ~ *lauksiu*, *tarsī* 541 ~ *tarsi*.

1.4. 1810 m. kovas. Ir štai šitaip ieškodamas tikslesnės grafinės išraiškos savo žemaitiškiems tekstams, Klementas sėda rašyti vyskupui Juozapui Arnulfui Giedraičiui eilių. Tai atsakingas momentas kūrėjo biografijoje. Vyskupas jau tada garsėjo kaip rūpinąs lietuvių reikalais, norintis ugdyti lietuvių kalbą. Jo rankose buvo daug daugiau negu kieno nors kito finansinių ir administracinių pajėgų veikti bendrinės kalbos formavimąsi. Turėjo Klementas jausti ir moralinę vyskupo autoritetą. Giedraičio remtas 1806 metų lietuviškas evangelijų leidinys, pirmą kartą išspausdintas be paralelių lenkiškų tekstų, kupinas dėmesio tiksliai žodžiui parinkti, gausiomis lietuviškų sinonimų išnašomis, dvelkė filologine nuostata rūpintis lietuviškų raštų kalba. Klementas negalėjo nežinoti to leidinio. Todėl didelė atsakomybė siūlant savo nuomonę gana oficialiai, rašytu tekstu, Klemento turėjo būti aiškiai jaučiama. Giedraičio pritarimas ar nepritarimas galėjo daug lemti. Jokio tiesioginio atsakymo iš Giedraičio išlikusio nėra, ir tik filologinis studijavimas leidžia nuspėti jo nuomonę nebuvusią palankią Klementui. Klementas jau tada galėjo jausti bei žinoti kitokią Giedraičio nuostatą, todėl svarba gerai argumentuoti teiginius buvo dar didesnė.

Pluoštas eilių, skirtų Žemaičių vyskupui, Klemento buvo iš pradžių surašytos į savo KIDIII1810 (1-asis švarraštis), ir tik po to dar švariau perrašytos bei nusiųstos pačiam Giedraičiui²⁴. Laimingo likimo dėka abu švarraščio variantai pasiekė mūsų laikus ir tam tikras, kad ir nelabai ryškias tendencijas tikslinti savo rašybą galima matyti pirmąjį švarraštį lyginant ne vien su ankstesniais tekštais, bet ir su paties autoriaus padarytu antruoju švarraščiu.

Tam tikrų sustiprėjusių ar susidariusių naujų tendencijų matyti iš programinio ir svariausio Klemento kūrinio, t.y. „Donis pridera...” (KIDP1810, p. 3–9), pirmojo, įrašyto tarp tekstų Giedraičiui.

(1) Siųsdamas eiles Giedraičiui Klementas jau buvo apsisprendęs nuosekliai vartoti nosinę raidę *ų*, matyt, pirmiausia žymėti kirčiuotam žodžio galui, išlaikiusiam nosinį garsą. Pavyzdžiui, KIDIII1810: *kų* 534, 535, 539 ~ *ką*, *tų* 535, 536, 537, 538(2x), 539 ~ *tą*. Tačiau jau šitame tekste Klementas parašė ir formas *Gudųsi* 535 ~ *Gudūse*, *Žiemacyųsi* 539 ~ *Žemaičiūse*, tad po truputį ėmė plėsti nosinės *ų* raidės rašymo distribuciją. Nurašant antrąjį variantą, siųstą vyskupui, nosinės raidės atvejų padažnėjo. Pavyzdžiui, KIDIII1810 buvę *Alsiediusie* 534 ~ *Alsėdžiūse*, *anu* 538 ~ *anų*, *buwysiu* (sic!) 534 ~ *buvusių*, *Telsziu* 535 ~ *Telšių*, Klemento KIDP1810 parašyti jau *Alsiediusi* 1, *anų* 8, *buwysiu* 1,

²⁴ [Antanas Klementas], *Donis pridera Dyjno ward=metu Szwisiey-Skayciausiuu Juzapou Kunigaykszcziuu Giedrayciuu Wiskupuu Ziemayciu, Kawalieriuu Grażibies Buwysiu Linku Ponistes Metysi 1810mę morciaus 19 D Ligiay su rasztas eyła sudietas Par tikra, ir wysa ziemiausi Tarna AK Alsiediusi Adtydouta*, rankraštis saugomas LNMMB, sign. PR 1317, 34 p. (Toliau KIDP1810.)

Telszių 4. Tik KIDP1810 atsiradusiame žodyje *metysi* 1 ~ metūse taip pat yra raidė *u*.

Taigi matyti gyvas Klemento mėginimas apsispręsti, pagal žemaitišką tartį įsivesti nosinį ženklą *u* į kirčiuotas galūnes (kartais ir į nekirčiuotas), į pl. ines. galūnę. Jau iš pirmojo KIDIII1810 varianto dingo *ku* ~ *ką*, *tu* ~ *tą* rašymas. Klemento gana drąsiai pasukta nauju keliu, šiuo atveju jau gana nuosekliai laikytasi savo novatoriškumo. Raidė *u* lietuviškuose tradiciniuose raštuose iš viso nebuvo vartojama. Didžiojoje Lietuvoje prieš Klementą ją gal terašė Mikalojus Daukša 1599 metų "Postilėje". Mažojoje Lietuvoje *u* vartojo Danielius Kleinas savo gramatikose 1653 ir 1654 metais, daugelis ir kitų autorių – iki pat Kristijono Gotlybo Milkaus 1800 m. gramatikos imtinai (tiesa, grafiškai ta nosinė buvo žymima ne šiandien įprastu lankeliu, o įstrižu tiesiu brūkšneliu). Matyt, Klementas šį rašmenį nusižiūrėjo iš Mažosios Lietuvos tekstų, nors vartojo kiek kitokiose pozicijose (Milkaus *u* tevartojama sg. acc., o pl. g. jis rašo *ū*²⁵).

Šiuose vėlesniuose Klemento tekstuose visiškai nebepasitaiko tradicinių lenkiškų nosinių *a*, *e*. Tačiau, pavyzdžiui, iš Klemento apsisprendimo žemaičių [on] ar [un], [om] ar [um] rašyti *un* ir *um* matyti, jog jam nė nereikėjo žemaičių raštuose "Žyvyte" vartojamos *a*[on] raidės, tokiu atveju jis buvo nutaręs žymėti kitą garsą reiškiančią raidę *u*. Tai jam galėjo padėti apsispręsti vartoti raidę *u* – ne prie *a*, o prie *u* pridėti nosinę. Šiuo atveju nekelia abejonių Klemento drąsa reformuoti Didžiosios Lietuvos tradiciją, Mažosios Lietuvos naujovę siūlyti ir vyskupui. Raidę *u* Klementas čia diegė jau nuosekliai. Ji tuo įstabesnė, kad kitų nosinių raidžių nėra.

(6) Sau rašytame KIDIII1810 tebevyrauja *uu*: *Giedrayciuu* 534 ~ *Giedraičiai*=ui, *isziuuk* 539 ~ išjuok[ia], *Juzapuu* 534 ~ Juozapou=ui, *luusas* 534 ~ liuosas, *tuumi* 539 ~ tuomi ir pan. Tačiau pasirodo ir *ou* - *adouti* 534 ~ atduoti. Nors dažnai *uu* parašoma ir siųstajame KIDP1810, tačiau taip pat matyti tam tikros pastangos *uu* keisti *ou*. Štai buvęs *isziuuk* perdarytas *isziouk* 8, *Juzapuu*>*Juzapou* 1, *luusas*>*lousas* 3, *tuumi*>*toumi* 9 (žodžių *isziouk* ir *lousas* dviraidis *ou* KIDP1810 iš pradžių irgi buvo parašytas *uu*, bet ištaisytas). Keletoje vietų, kur KIDP1810 *ou*yra parašytas iš karto (*isziougdams* 3 ~ išjuokdam[a]s, *iszdoutas* 5 ~ išduotas), *uu* pataisyta į *ou* jau ankstesniajame KIDIII1810: *isziougdams* 535 ir *iszdoutas* 536. KIDIII1810 buvęs *ioug* 535 ~ jog KIDP1810 pakeistas netgi *ioug* 4, tad hiperžemaitiška lytimi! Ryškios pastangos sąmoningai modifikuoti.

Be to, kai kur buvęs tik vienas *u* KIDP1810 pakeistas dvigubu *uu*: *aplinku* 536 ~ *aplinkou*=ui > *aplinkuu* 5, *Kunigaykszcziu* 534 ~ kunigaikščiu=iuo >

²⁵ Mielcke Ch. G. *Anfangs=Gründe einer Littauischen Sprach=Lehre, worinn zwar die von dem jünger. Ruhig ehemals herausgegebene Grammatik zum Grunde gelegt, aber mit starken Zufätzen und neuen Ausarbeitungen verbessert und vermehrt worden von Christian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillkallen*, Karaliaučius: Druck und Verlag der Hartung'schen Hofbuchdruckerey, 1800, 12 ir kt.

Kunigaykszciiu 1. Net su dvigubu *uu* parašytą *wyduu* 535 ~ vidou=uj Klementas Giedraičiui pasiuntė ištaisyti sau nebūdingai su *ui-* *wydui* 4.

Akivaizdu, kad ir šitas atvejis rodo Klementą sukrutus, pasitempus, daugiau dėmesio ėmus skirti savo rašybai, aiškiai ėmus tolti nuo žyvatiškos tradicijos. Nors čia dar nematyti galutinės *ou* persvaros, bet nekardinalios pastangos tokį rašymą įsivesti neabejotinos.

(9) Rašydamas Giedraičiui Klementas jau turėjo būti nutaręs nevartoti *yj*[ėi], būti apsisostojęs ties dviem variantais: *yj* (juo pakeitė *yi*) ir *ij*. Be kita ko, taip suvienodėjo bent antroji digrafo raidė. Turint daugiau pavyzdžių iš šio laiko raštų galima tikrai pasakyti, kad Klementas buvo nutaręs dviraidį dvibalsį *ij* žymėti tik po priebalsių *k*, *g* ir *l*, pavyzdžiui, KIDIII1810: *kijk*=*wyjn*am 538 ~ kiekvienam, *kijk*=*wyjn*as 535, *kijk*=*wy*inas 539 ~ kiekvienas, *Lijtuwa* 536 ~ Lietuva, *LijtuwBkay* 537 ~ lietuviškai, *Lijtuwos* 536 ~ Lietuvos, *lijžuwia* 537, 538, 539 ~ liežuviai, liežuvio, *lijžuwie* 538 ~ liežuvio, *netolij* 535 ~ netolie, *tolij* 535 ~ tolie (pavyzdžių su *gij*, nors čia nepasitaikė, galima rasti ankstesniuose tekstuose, plg. minėtus *gijsmela*, *gijsmie*, *pagijdokiet*, taip pat vėlesniuose – *gijd gijsmes* KIDIII1810 p. 547 ~ gied[a] giesmes, *gijdi* 990 ~ giedi).

Po kitų priebalsių (pvz., *d*, *t*, *w*) Klementas rašė *yj*: *dyjnas* 539 ~ dienas, *dyjno* 534 ~ dieno[je], *dyjnu* 536 ~ dienų, *Dyjws* 534 ~ Dievs, *kijk*=*wyjn*am 538 ~ kiekvienam, *kijk*=*wijn*as 535 ~ kiekvienas, *tyjsiau* 535 ~ tiesiau, *wyjni* 536 ~ vieni (taisyta iš *wyini*!), *wyininis* 538 ~ vieniems, *wyjnok* 534, 536, 537, 538 ~ vienok. Pasitaikiusius variantus *kijk*=*wy*inas 539 ~ kiekvienas, *wyina* 536 ~ vieno su *yi* galima laikyti sporadiškais senesnės rašybos atspindžiais, vieną atvejį *Swisiej* 534 ~ šviesiai – galbūt nurašytu iš kitų raštų. Vėlesnių tekstų nurodytina pavyzdžių, kur *yj* Klemento ir po priebalsių *p*, *r*, *s*, *ž*: *pyjmou* 547 ~ piemu, *pyjmenie* 547 ~ piemenė, *ryjbus* 547 ~ riebus, *syjnas* 540 ~ sienas, *zyjda* 543 ~ žiedo, *zyjdus* 543 ~ žiedus.

Taigi matyti, kad nors Klementas dar ir vėliau retsykliais parašydavo netiksliai su *yi*, jis, kreipdamasis į vyskupą, jau buvo apsisprendęs, kaip rašyti savo tarmės [ėi]: po *g*, *k* ir *l* – *ij*, po kitų priebalsių – *yj*. Čia, viena, aiškus Klemento polinkis įsileisti rašmenį *j*, reaguoti į pamažu kylantį šurmulį dažniau jį vartoti ir lenkiškuose Lietuvos tekstuose. Antra, akivaizdu, kad dvejopas Klemento dvibalsio [ėi] rašymas nėra netvarkingumo ar nesusigaudymo požymis (iš Z. Zinkevičiaus pastabos, kad “*ei* jis [Klementas] žymi [...] *yi*, *yj*, *ij* raidėmis”²⁶, galėtų susidaryti toks išpūdis). Tai sąmoningas Klemento apsisprendimas juos skirti pagal poziciją. Galima teigti, jog *yj* ir *ij* grafemos susijusios papildomosios distribucijos santykiu, tad tai tiesiog alografai. Matyt, Klementas norėjo kiek kitaip, negu tradiciškai buvo įprasta, žymėti priebalsių *g*, *k*, *l* minkštumą.

²⁶ Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos istorija*4, *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas, 1990, 132.

Apskritai prieš garsą [ę] jo tarmėje daugumas priebalsių išlaikomi kieti, nesuminkštinami, “išimtį sudaro *k, g, š, ž, č, dž*, kurie tariami minkštai prieš kiekvieną priešakinį balsį”²⁷. Žinodamas, kad lenkų kalbos rašyboje *g, k* minkštumas prieš *e*, kur tik jo esama, visada specialiai žymimas, kad grafema *l* ir taip visada reiškia tik minkštąjį garsą, Klementas būtent jų minkštumą iš minkštai tariamų savo tarmės priebalsių ir pasirinko grafiškai žymėti. Ir tai padarė labai originaliai – ne įterpė minkštinamąją *i* po *g* ar *k*, tačiau po to einantį dvibalsį [ei] pradėjo rašyti minkštinamąja *i* – *ij*. Tą patį žymėjimą Klementas išlaikė ir po *l* – negalėjo juk įsivaizduoti po šios raidės rašysias ženklą *y*, kuris lenkų kalboje tevatotas po kietųjų priebalsių! Tai aiškus sąmoningas Klemento nutarimas subtiliau žymėti minkštumą. Didžiulis dėmesys kreipiamas į minkštumą, netgi jeigu dėl to nukenčia balsių kokybinių skirtumų žymėjimas.

(2–3) Nustatius priežastį, kad pastangos žymėti minkštumą Klementą priverstė įsivesti alografus *yj* ir *ij*, galima patikslinti ir kai kurių kitų nenuoseklių rašybos atvejų motyvus. Pavyzdžiui, kaip ir iki 1806 metų pabaigos rašytuose tekstuose, gana rodytusi, nenuosekliai vartojamos raidės *y* ir *i* plačiam ir siauram garsui *i* žymėti. (Bandymas išvelgti Klementą norėjus ženklinti regresyvinės asimiliacijos dėsni rezultatų nedavė). Štai su *i* rašoma *gir* 535 ~ *gir[ia]*, *kiti* 534, 536 ~ *kiti*, *kitu* 535 ~ *kitų*, *lig* 540 ~ *lig*, *mokitinelis* 537 ~ *mokytinelis*, *nepalika* 536 ~ *nepaliko*, *Raseyniszkiu* 535 ~ *raseiniškių*, *raBiTi* 536 ~ *rašyti*, *silpney* 539 ~ *silpnei*, *tiewiszkie* 535 ~ *tėviškę*, *tikieti* 539 ~ *tikėti*, *tikray* 537, 539 ~ *tikrai*, *tiktay* 538 ~ *tiktai* ir pan.

Pavyzdžių su *y* galima pririnkti ne mažiau: *dydešni* 536 ~ *didesni*, *mokityniu* 538 ~ *mokytinių*, *pagadynyma* 536 ~ *pagadinimo*, *stypriay* 534 ~ *stipriai*, *tyt dydy* 536 ~ *ten didieji*, *wysas* 536 ~ *visos*, *wysi* 536, 538 ~ *visi*, *Ziemaytyszkay* 537 ~ *žemaitiškai*. Palyginus, po kurių priebalsių rašoma *i*[ę?] (po *g, k, l, s, t, w*, iš ankstesnių pavyzdžių ir po *ž*) ir po kurių – *y* (po *d, t, w*, iš ankstesnių pavyzdžių ir po *s*), matyti, kad po minkštųjų priebalsių *g, k, l* ir *z*(?) – taigi dažniausiai po tų pačių, kaip ir [ei] dvibalsio žymėjimo atveju, Klementas niekada neparašo *y*! Nors po *s, t, w* parašo ir vienaip, ir kitaip, bendraties formanto niekada nerašo su *y*, tam tikras dėsningumas neabejotinai išlaikytas. Matyti, kad ir šiuo atveju Klementui minkštumas rodėsi esąs daug svarbesnis negu balsio kokybės žymėjimas. Visur, kur tik buvo nutaręs esant minkštai tariamą priebalsį, nuosekliai po jo žymėjo *i*. Nevienodai rašė balsį tik po kietojo priebalsio – tai *i*, tai *y*.

Tokiu būdu, nors raidė *y* rašoma lyg ir panašiais atvejais kaip “Žyvate”, Klemento raštuose ji daug retesnė – Klementas *i* ir *y* visų pirma laikė žyminčiomis minkštumą ir kietumą, o ne siaurumą ir platumą, be to, dažniau neapsispręstais atvejais rinkdavosi *i*. Taigi ir čia Klementas turėjo kitų negu “Žyvato”

²⁷ Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija*, 156.

autorius motyvų. Aišku, tokia sugestija Klementui negalėjo kilti be lenkų rašybos pavyzdžio. Minkštumo žymėjimo svarba jam buvo akivaizdi, o ne tiek aiškus, gal ne taip gerai suvoktas buvo reikalas žymėti platumą. Tuo pat metu, kai raide *y* Pabrėža žyvatiskai žymėjo paplatėjusį [ę], Klementas ženklino prieš ją esančio priebalsio kietumą. O daugiau kaip po keturių dešimtmečių Juozas Čiulda parašys, kad “kieti priebalsiai g, k prieš storesniojo skambesio balsį suminkštėja: *gyré* ‘giria’, *kyrwis* ‘kirvis’”²⁸; jam bus aišku, kad priebalsiai minkšti, bet dėl to nekils noras kaip nors specialiai minkštumą pažymėti – tiesiog visi ir taip turėsia žinoti, išmokti, kokie jie.

(11) Visiškai Klementas jau apsisprendęs rašyti ir nusiųsti suvienodintą vyskupui dvibalsį [au] – *au*: *auginc* 535 ~ *augint*[a]s, *buwau* 535 ~ *buvau*, *daugiaus* 537, *dydziaus* 537 ~ *didžiaus*, *galiniaus* 540 ‘galinio’, *ganitoiaus* 534 ~ *ganytojaus*, *iau* 534, 535, 538 ~ *jau*, *lauktum* 538 ~ *lauktų*, *matau* 534 ~ *matau*, *nežinau* 538 ~ *nežinau*, *sakau* 535, 537, *sau* 539, *toliaus* 539, *tuiau* 538 ~ *tujau*, *žinau* 539 ~ *žinau* ir t.t. Pirmajame švarraštyje pasitaikė dar ir *dawgiel* 538 ~ *daugel*, tačiau antrajame švarraštyje – *daugiel* 7 ir, rodos, taisytas iš *dawgiel*. Visiškas ir sąmoningas nutolimas nuo žyvatiskos ir *Universitas* tradicijos.

(13) Vis dažniau minkštąjį garsą [s'] (!) Klementas pažymėdavo *ś*, žinoma, lenkų rašybos pavyzdžiu: *dydeśni* 536 ~ *didesni*, *eśi* 538 ~ *esi*, *nepameśi* 539 ~ *nepamesi*, *raśi* 538 ~ *rasi*, *supraśi* 538 ~ *suprasi*. Taip pat vietoj pirmojo švarraščio *atleysi* 535 ~ *atleisi*, *Gudųsi* 535 ~ *Gudūse*, *neadmesi* 535 ~ *neatmesi*, *prymisi* 535 ~ *priimsi* antrajame atsirado *adleyśi* 4, *Gusųsi* 4, *neadmeśi* 3, *prymśi* 3 (KIDP1810).

Taip pat minkštąjį [č'] KIDP1810 ėmė kartais žymėti *ć*: *Giedrayčiu* 543 ~ *Giedraičių*, *Ziemayčiu* 534 ~ *Žemaičių*. Nors greta yra ir *cicie* 535 ~ *čičia*, *neiuñciu* 535 ~ *nejunčiu*, *neturiecio* 537 ~ *neturėčio*, *Ziemayciu* 534, 535, *Ziemayciu* 534, tačiau KIDP1810 jau ir šie parašyti su *ć*: *cicie* 4, *neiuñciu* 4, *neturiecio* 6, *Ziemayciu* 3(3x), 4. Nors, antra vertus, tik *c* rašo ir KIDP1810 *cie* 5 ~ *čia*, *placio* 3 ~ *plačio*[je], *Szauliciu* 3 ~ *Šaulių*.

Vadinasi, dar kartą matyti Klemento noras vis įvairesnėse pozicijose, vis dažniau žymėti priebalsių minkštumą. Vyskupui perrašomame darbe galimas justis Klemento susidrausminimas, nemaža pastangų vienodinti, tikslinti minkštumo žymėjimą – vartoti *ć*, *ś* su diakritikais.

(16) Dvigarsio *en* [ɛn] rašymas *yn* Klemento jau buvo pakeistas *in*, pvz., KIDP1810: *kintieia* 7 ~ *kentėjo*, *Linkiskay* 3 ~ *lenkiškai*, *Linku* 5 ~ *lenku*, *neabkinti* 5 ~ *neapkentę*, *tin* 6 ~ *ten*. Daugumas dounininkų čia taria [ɛn]²⁹, tad visai aišku, kodėl Klementas nerašo **en*. Po *l*, *k* imti rašyti *in* greičiausiai padėjo apsispręsti tas pats noras žymėti priebalsio minkštumą (plg. *ij* po tų pačių

²⁸ Č i u l d a J. Trumpi samprotavimai apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles. – *Lietuvių atgimimo istorijos studijos* 6, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, 253.

²⁹ Plg. LKA 2, žem. 70, 71.

priebalsių greta alografo *yy*) ir ne tiek dėmesio skirti balsio kokybei. Pasitaikęs *tin* galėtų būti laikomas apskritai dvigarsio *en* rašymo apibendrinimo rezultatu.

Iš visų minėtųjų 1810 metų kovo mėnesio rašybos pakeitimų, rašant Giedraičiui, matyti troškimas ją tobulinti, sąmoningos pastangos vienodinti. Visiškai nesuvienodinta, tačiau daugelis atvejų neabejotinai atspindi tokį siekį, norą norminti.

Taip pat svarbios Klemento pastangos ieškoti kai kurių naujovių – žymėti *uo*, *u* nosinę, *yy* (su jotu!) ir jo alografą *ij*. Visi šitie bei, pavyzdžiui, *au* atvejais – tai kartu tolimas nuo “Žyvato” siūlytos žemaičių rašybos, ieškojimas savų išraiškos būdų, noras kurti.

1.5. Po 1810 m. kovo iki 1810 m. lapkričio. Daugelis rašybos atvejų, būvę gerokai apvienodinti, bet nesuvienodinti visiškai, tokie liko ir kituose tais metais rašytuose tekstuose. Nors ypatingų naujovių 1810 metų pabaigoje nematyti, keletas ypatybių paminėtinos.

(6) Jau labai ryškiai dominuoja dvibalsio rašymas *uo*, net ir sg. d., pvz., *kuy-siou* 982 ~ kuisiuo=iui ‘uodui’, *szuniou* 979 ~ šuniui, *wyłkou* 979 ~ vilkui, *zuykiou* 980 ~ zuikiui. Galutinį Klemento apsisprendimą visur rašyti *uo*, o ne *uu*, *u* rodo ir hiperžemaitybės *joug* 976, 980, 987 ~ jog, *senou* 979 ~ senou=ui ‘se-nam’.

(13) Matyt, Klementui ėmė nebepatikti *č* žymėti minkštąjį [č], nes jos atsisakė, plg. *Bažniczio* 978 ~ bažnyčio[je], *czie* 983, 985 (3x), 986 (2x) ~ čia, *gieydieczio* 976 ~ geidėčio, *plaucius* 986 ~ plaučius, *wiszticzius* 982 ~ vištyčius. Perėjo rašyti tiesiog *cz* prieš minkštumo ženklą *i* (pasitaiko ir senesniosios rašybos su *c*), turbūt nusprendė, kad ženklas *č* tetinkas minkštajam [č], o ne minkštajam [č'] žymėti – juk ir toliau raide *ś* ženklino tik [s'], ne [š'].

Tai taip atrodytų Klemento rašyba iki 1811 metų. Nors vėliau Klementas dar gyveno apie 13 metų ir, manoma, lietuviškai rašė dar intensyviau – jokių raštų iš to vėliausiojo kūrybos periodo išlikusių nėra. O tais 1811 metais dar niekas iš žemaičių kultūros veikėjų nebuvo galutinai apsisprendęs, kokios žemaičių bendrinės kalbos norėtų – iki to apsisprendimo Dionizui Poškai dar buvo likę apie 12, o Jurgiui Ambraziejui Pabrėžai – apie 18–20 metų. Nebent Aleksandro Butkevičiaus 1811 metų gramatika galėtų parodyti daugiau ar mažiau susiformavusią nuostatą, tačiau jos rankraštis nerandamas. Galimas daiktas, kad 1823 metais Klemento bendrinės kalbos vizija jau buvo daug brandesnė, ryškiau pasikeitusi. Juk tendencija tobulinti rašybą gerai matoma iš anksčiau jo raštų. Nedatuotuose studentės Aldonos Dirmantaitės paskaitų konspektuose (dar prieš Antrąjį pasaulinį karą) apie Klemento ortografiją yra pasižymėta: “Apie pačią rašybą daug kalbėti ir netenka. Rašė, kaip išmanė, kaip į galvą atėjo”³⁰. Stipri sugestija, kad Klementas neskyręs jokio dėmesio

³⁰ Dirmantaitė A. *Paskaitų fragmentiški konspektai*, [be datos], 19. Rankraštis saugomas LNMMB, sign. f. 64–143.

rašybai. Tačiau taip juk nėra. Kad ir daug nenuoseklumų, bet kartu ženklus noras sąmoningai jų mažinti, ieškoti tikslesnių išraiškos būdų. Jeigu Klementui kas “ateidavo į galvą”, tai prieš rašydamas pamąstydavo, kaip tai derėtų jo tekstams.

2.0. Brk. tarminis pagrindas. Imant rekonstruoti Klemento pažiūras į bk., atkurti jo bk modelį, bene pirmiausia svarbu nustatyti įvairių tarmių fonetinių, morfologinių lyčių santykį jo tekstuose. Štai Jonas Palionis rašė, kad Klemento “gana ryškios yra žemaičių dounininkų patarmės ypatybės [...]”. Tačiau, be dounininkiškųjų, jo eilėraščiuose (ypač vėlesniuose) yra ir dūnininkiškų, ir net aukštaitiškų lyčių. Tokį lyčių maišymą, kaip pats autorius yra prisipažinęs, daugiausia lėmė jo gyvenamos vietos kaitaliojimas³¹.

2.1. Žemaitiškos lytys. Iš tikrųjų, jokių abejonių negali būti dėl žemaitiškų dounininkiškų Klemento lyčių. Jau kalbant apie rašybą buvo pasakyta, kad absoliučiai vyrauja dounininkiškos fonetinės formos su [ou], [ei], rašomos atitinkamai *ou*, *uu* ar net *u* ir *yj*, *ij*, *yi* ar net *i*. Tik nežinia, ką turėjo galvoje Palionis, minėdamas Klementą vartojus ir dūnininkiškų lyčių. Vargu ar tikslu būtų siesti gana spontaniškus *u* ir *i* parašymus su ta patarme. Kaip rodo kiti žemaitiški tekstai, pavyzdžiui, “Žyvatas” *u* buvo parašoma ir dounininkiškam [ou] žymėti, taip pat visa aptartoji Klemento rašybos logika leidžia manyti jį norėjus ženklinėti dounininkų garsą. Ir pasitaikančios hiperdounininkiškos lytys rodo ypatingas pastangas rašyti ta patarme, plg. dažnoką *ioug*, *joug* ~ jog, taip pat skolinį *luusas* ~ liuosas, ištaisytą net į *lousas*. Be to, gali būti, kad kelios pasitaikiosios lytys su *i* vietoj laukiamo dvibalsio *yj*, *ij*, *yi* tėra riktai ar iš kitų raštų nusižiūrėtos lytys. Hiperdounininkiškos lytys *Dyíws* 3 ~ Dievs (per bažnyčią žemaičiai buvo adaptavę formą su aukštaitišku *ie*, tai patvirtintų nuosekliai žemaitiškas “Žyvato” tekstas su vyraujančiu *Diew*-šaknies rašymu³²), *wos tyjk* 5 ~ vos tik rodo atkaklias Klemento pastangas vartoti vien dounininkiškas formas. Tad lytis su *u*, *i* galbūt tikslingiau interpretuoti kaip alografus dounininkiškiems garsams žymėti, kaip grafikos nenuoseklumą.

Dar iš gana nuoseklios žemaitiškos Klemento fonetikos galima nurodyti minėtąsias lytis su *um* (7-oji ypatybė), *un* (8), *ie* (10), *in* (16).

Iš morfologinių Klemento lyčių taip pat matyti, kad jis paprastai renkasi žemaitiškąsias. Pavyzdžiui, KIDP1810 vartoja sutrumpėjusią ō kamieno veiksmazodžių 3-iojo asmens formą: *ateyn* 5 ~ atein[a], *dydin* 4 ~ didin[a], *iem* 4 ~ im[a], *kalb* 5 ~ kalb[a], *parstou* 5 ~ parstov[i], *pratin* 5 ~ pratin[a], *prider* 3 ~ prider[a], *prigul* 4 ~ prigul[i], *sznek* 4 ~ šnek[a], *tur* 5 ~ tur[i], *warstoj* (sic!)

³¹ Palionis J. *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*, Vilnius: Mokslas, 1979, 188.

³² Aleksas Girdenis rašė, kad 1759 m. “Žyvato” leidime “*Diewas* VII, 15 (ir įvairios jo formos) [...] pavartotas 728 kartus ir tik vieną kartą rašomas su *yi* (vns. gal. *Dyiwa* 70, 2)” (Girdenis A. “Baltiškųjų **tj*, **dj* refleksai 1759 m. “Žyvate” – *Baltistica* 8[2], 1972, 175). Jo tik suklusta skaičiuojant – toje pačioje knygoje dar pasitaikė *Dyíwas* 68 ir 6

5 ~ vartoj[a]. Daug kartų pasitaikė tik aukštaitiškai parašytas veiksmažodis *ira* ~ yra, matyt, dėl trumpumo (neskambumo?) Klementas vengė žemaitiškojo [ir]. Klementas netrumpino bendraties, kaip galėtų padaryti aukštaitis: *girdieti* 4 ~ girdėti, *mokiti* 4 ~ mokyti, *pasakiti* 4 ~ pasakyti, *pažinti* 4 ~ pažinti, *peykti* 4 ~ peikti, *rasziti* 5 ~ rašyti, *sznekieti* 5 ~ šnekėti, *teykti* 4 ~ teikti, *wadinti* 4 ~ vadinti. Vartojo žemaitišką tariamosios nuosakos sg. 1 p.: *isymokiečio* 12 ~ įsimokėčio, *negalečio* 6 ~ negalėčio, *nenutrotičio* 12 ~ nenutrotyčio, *neturiečio* 6 ~ neturėčio.

Linksnių galūnes Klementas taip pat buvo linkęs rinktis žemaitiškas. Plg. sg. d. *Szwisiej-Skayciausiuu Juzapou Kunigaykszciiu Giedrayciiu Wiskupuu* 1 ~ Šviesiai skaisčiausiu=ui Juzapou=ui kunigaikščiu=ui Giedraičiu=ui vyskupou=ui; sg. ines. *lijžuwie* 7 ~ liežuvė[je] 'liežuvyje', *łopiszie* 8 ~ lopišė [je] 'lopšyje', *szirdie* 8 ~ širdė[je] 'širdyje', *to pacio ganikto* 3 ~ to[je] pacio[je] ganyklo[je], *żinio* 4 ~ žinio[je]; pl. d. *anims* 5 ~ anims, *wysims* 4 ~ visims; pl. acc. *anus* 5, *kuris* 8; pl. ines. *Alsiediysi* 1 ~ Alsėdžiūse, *rasztyśi* 5 ~ raštūse, *Ziemaycysi* 4 ~ Žemaičiuose.

Taigi nelieka abejonių, kad "Klemento lietuviškų eilių kalba iš esmės sutampa su jo gimtąja šiaurės žemaičių [dounininkų] patarme"³³. Tačiau pasitaiko ir aukštaitiškų.

2.2. Aukštaitiškos lytys. Skirtini tik du atvejai, kur matyti ryškesnių Klemento pastangų vartoti ir aukštaitiškas lytis. Pirma, tai greta žemaitiškų monoftongi-
zuotų dvibalsių *ai* ir *ei* (pvz., KIDP1810 *Guda* 5 ~ gudai, *ia* 4 ~ jei, *Linka* 5 ~ lenkai, *nedydia* 4 ~ nedidžiai, *raszta* 5 ~ raštai, *Telszia* 4, 5 ~ Telšiai, *wakus* 4 ~ vaikus, *Warnia* 5 ~ Varniai) dažnai parašomos aukštaitiškos formos su išlaidytu diftongu: *blogay* 4 ~ blogai, *dydiay* 5 ~ didžiai, *gieray* 5 ~ gerai, *iłgay* 4 ~ ilgai, *kayp* 5 ~ kaip, *Linkiszkay* 3 ~ lenkiškai, *protingay* 3 ~ protingai, *tay* 4 ~ tai, *tayp* 5 ~ taip, *tynay* 5 ~ tenai, *żodziay* 3 ~ žodžiai. Aukštaitiškosios yra per dažnos, kad jas būtų galima laikyti atsitiktinėmis ir nesąmoningai prasprūdusiomis.

Antra, tai afrikatos *gieydziau* ~ geidžiu, *Giedrayčiu* 3 ~ Giedraičių, *Zemayčiu* 3(3x) ~ žemaičių, *żodziay* 3 ~ žodžiai, *żodziu* 5 ~ žodžių. Kad Klementas sąmoningai vengė žemaitiškų lyčių be afrikatų, rodytų ir hiperaukštaitiškės su afrikatomis: *Kunigaykszciau* 3 ~ kunigaikšti, *neiżeydzies* 3 ~ neįžeidės, *żodzi* 6 ~ žodį. Lytys be afrikatų prasprūsdavo tik kartais, kai Klementas nepastebėdavo jų tokių esant, pavyzdžiui, *dydiay* 5, *nedydia* 4. Tik apie šias dvi ypatybes galima kalbėti, kaip Klemento sąmoningai norėtas aukštaitiškas vietoj vietoj žemaitiškų (tiesa, prie jų galima skirti ir dažną veiksmažodžio *būti* es. laiko 3-įjąj asmenį *ira* ~ yra). Tai ir yra ypatybės, kurias žemaičiai dažniausiai laikydavo labiausiai netinkamas iš savo tarmės vartoti rašo-

³³ Zinkevičius 7. *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, 132.

majai kalbai. Matyt, tai ne vieno Klemento apsisprendimas, tai tam tikra bendra to meto žemaičių nuostata. Kitos pasitaikančios aukštaitybės tėra atsitiktinės, pavyzdžiui, *giwendami* 5 ~ gyvendami (žem. būtų **gīvendamīs*), *wydui* 4 ~ viduj (žem. būtų **vedou*).

2.3. Žemaičių bk. Žemaitiškų ir aukštaitiškų lyčių santykis Klemento tekstuose akivaizdžiai rodo jį rašiusį žemaitiškai dounininkiškai. Aukštaitiškos lytys vietoj žemaitiškų tėra pasirinktos dviem atvejais (diftingai ir afrikatos), ir tai jokių būdu neleidžia kalbėti apie teorinę nuostatą derinti skirtingas tarmes. Taip pat šios aukštaitybės vargu ar įsimaišiusios vien dėl dažno Klemento gyvenamosios vietos kaitaliojimo, ką dažnai, remdamiesi paties Klemento žodžiais, mėgsta nurodyti tyrėjai, nes jos įterptos sąmoningai.

Teoriškai Klementas Giedraičiui KIDP1810 taip pat siūlė rinktis žemaičių telšiškių tarmę bendrinei kalbai. Jis argumentavo bent dvejopai. Pirmasis argumentas – telšiškių esanti gimtoji Klemento tarmė. Tačiau reikia pripažinti, kad Klementas bene pirmasis viešai prisipažino, kad jam, kaip ir kiekvienam kitam, labai svarbus tarmės savumas: “Tay ira zinio wysims: iog kijk wyjnas sawa ||Gir pusie tų; kur gimiś, kur tiewiszkie gawa –||Diełto dydin tas, ir kic Lizda sau prigimta,||Kur giwenima pradzia žmogaus ira imta –||Diełto nenoriu sakau: Telszių kałba peykti;||Dar troksztu szłowie anay priderunti teykti”, p. 4.

Tačiau Giedraičiui, kuriam žemaičių tarmė turbūt nebuvo gimtoji, Klementas siūlė kitą argumentą – geografinį – Telšiai netoli Varnių, o tai esąs Žemaičių centras: “Nu Warniu, Telzia esu netolij padieti,||Abu wydui Ziemayčiu –/:Jog tayp sznek girdiet:/ – Jszto paskuyto priguł teysibie pažinti:||Kad kałba musyskie reyk tikroiu wadinti”, p.4. Žinoma, jei ir turėjo vilties Klementas ką nors, (šiuo atveju – vyskupą), įtikinti, tai tik antruoju argumentu. Be to, Klementui būtų labiau patikę, jei net K. Sirvydas savo žodyną būtų parašęs “tikrai žemaitiškai”: “Kurius/:regiems daktc:/wercie daugiaus Litjuwyszskay ||Nekayp priguł musiszskay, tikray Ziemaytyszskay”, p. 6.

Tokie argumentai rodo, kad Klementas jau ir teoriškai rūpinosi bendrine kalba, tiksliau – bendrine žemaičių kalba.

3. Bžk. vartojimo teritorija. Tolesnis žingsnis būtų mėginti nustatyti, ar Klementas jau turėjo viziją, kas gi turi rašyti žemaitiškai, t. y. kokios lietuviškai kalbančios teritorijos gyventojai galėtų tą žemaičių rašomąją kalbą vartoti. Žinoma, visų pirma žemaičiai. Bet ar jis įsivaizdavo tokios kalbos skaitytojais bei rašytojais būsiančius ir Mažosios bei Didžiosios Lietuvos aukštaičius?

Krinta į akis, kad nors Klementui ir nepatiko Sirvydo tarmė, tačiau labai gyrė jo žodyną: “Wyjnok reyk tų kninga poteysiey garbinti,||Jog padarė mums pradzie [...]||[...] – Tad weltu peykti||Ano darba, dar reyktum szłowie dieł Jo weykti – ||Asz pats idant Kningeles ano neturiečio, ||Nemasz paraszidinti dabar negalećio”KIDP1810, p. 6. Ir pačiame Klemento tekste galima rasti neabejotinų Sirvydo žodyno žodžių, pavyzdžiui, *iszipaustuwes* sg. g. 5 ~ išspaustuvės, kaip neaiškus žodis Klemento lenkiškai paaiškintas ir išnašoje – *Drukarnia* (plg.

Sirvydo *Drukarnia* [...] *Izfpauštuwe rábto/literu*³⁴, 152); *paszałpa* 8 ~ pašalpa, išnašoje – *Posilek* (Sir. *Posilek woienny* [...] *padeimas / pašalpa*, 428); *teysiktu* 6 ~ teisyklų, išnašoje – *Prawidła* (Sirv. *Prawidło* [...] *Täysikte*, 441–442); *wilta*=*wilis* 9 ~ viltavilis, išnašoje *Podchlebcą*, (Sirv. *Pochlebca* [...] *Wiltawilis*, 402) ir kt.

Toks Sirvydo “Dictionarium” gyrimas, pamėgimas rodo, jog Klementas jį laikė savu. Tačiau žodynas juk parašytas rytų aukštaičių tarme, gerokai skyrusiasi nuo Klemento siūlomos žemaičių dounininkų. Vadinasi, šiuo atveju tarmė Klementui nebuvo didelė kliūtis. Tai galėtų suponuoti pradinę prielaidą, kad Didžiosios Lietuvos aukštaitiškoji dalis Klementui buvusi gana sava, tarmės skirtumas nebuvęs toks svarbus, koks svarbus kultūrinis geopolitinis bendrumas.

Be to, įtaigus Klemento mąstymo apie Didž. Lietuvos kalbinį integralumą pavyzdys būtų jo nurodyta paralelė su bendrinės lenkų kalbos pamatu tapusio dialekto įsitvirtinimu. Nors Klementas ir kuklinosi, kad “Neešmu Łunkitoias swety-mu asz szalu, Wos tyjk, ar maž žinoti Linku žieme galu” KIDP1810, p. 5, tačiau žinojo vykusią tam tikrą konkurenciją tarp didžialenkių ir mažalenkių tarmių: “Kur ira tyn dydyi, ir maži wadinti, || Wyjni nu untru prisz sau kałbu neabkinti”, p. 5. Vieni kitų tarmės net nepakentę. Ir toliau Klementas pastebėjo – “Wy-nok maži=Linka tur rasztųsi iszgali”, net nors “Dydeśni unt mažuiui, parstou Kałba gali”, p. 5. Raštuose pirmąją mažalenkiai, ne didžialenkiai, nors didžialenkiai galios ir daugiau turį. Kad ir kaip nepatiktų didžialenkiams, knygos esančios spausdinamos mažalenkių dialektu: “Wysas kningas iszdoutas wyjna jra bu-da”, ir tai diskusijų nekeliantys teiginiai, nes “Netikta mes tų žinom; bet ir wysi Guda”, p. 5. Lenkų bk. vartojimo teorijos integralumu Klementas neabejojo.

Taigi toks lenkų tarmių santykio apibūdinimas – akivaizdi Klemento aliuzija į Didžiosios Lietuvos žemaičių ir aukštaičių tarmių konkurenciją. Jam aišku, kad nebūtinai didesnė tarmė ir platesnė teritorija lemia formuojančiosi bendrinės kalbos tarminį pamatą. Klementas sugestionuoja, kad tai bendrinei kalbai visai tiktų žemaičių tarmė, nors jos teritorija ir mažesnė už aukštaičių. Jeigu Klementui matyti, kad tarmės konkuruoja, vadinasi, jų galimybes modeliuoja tai pačiai teritorijai. Jis kalba apie Didžiosios Lietuvos teritoriją, bent jau lietuviškai kalbančią, kaip apie vientisą, turinčią turėti ir vieną bendrinę kalbą. Ir Sirvydo raštų savumas žemaičiams šį vientisumo supratimą akivaizdžiai patvirtina. O didžialenkių skaitomos mažalenkių tarme parašytos knygos yra gera užuomina Didžiosios Lietuvos aukštaičiams, kokia tarme parašytus tekstus jie turėtų rinktis... Nors tiksliau savo minčių Klementas neišplėtojo, tačiau aišku, jog jam būtų buvę priimtinausia žemaičių dounininkų tarme pagrįstą bk. siūlyti ne tik žemaičiams, bet ir Didžiosios Lietuvos aukštaičiams. Viena teritorija ir viena bendrinė žemaičių kalba. Panašiai teigė ir Zigmas Zinkevičius, kad “Kle-

³⁴ Cituojama pagal trečiąją fotografuotą leidimą (1642): Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantinas Širvydas, *Dictionarium trium linguarum*, parengė Kazys Pakalka Vilnius: Mokslas, 1979.

mento manymu, ji [bendrinė kalba] turėtų remtis žemaičių (aukštaičiai nusileis) telšiškių tarme”³⁵.

Tačiau vargu ar būtų įmanoma rasti kokių nors užuominų, leidžiančių Klemento bžk. teritorijos viziją plėsti ir į Mažąją Lietuvą. Kai kurios mintys leistų manyti, jog Prūsijos lietuvių raštų tradicija Klementui neatrodė svarbus ar sektingas pavyzdys. Štai jis skundėsi, kad “Tou dydziaus negal nieka dyrpti; iou teysiklu||Mes nieiszkur neturiem, ney koku rodiklu,||Kayp ir matom, ir girdam tur Lijzuwia kiti,||Par to negalem gieray kalbieti, raszity” KIDP1810, p. 6–7. Klementas įsivaizdavo, jog lietuvių kalba neturi jokių taisyklių, matyt, taip vadino spausdintų gramatikų trūkumą. Rodyklių stoka Klementas galėjo įvardyti žodžių sąrašų ar net žodynų trūkumą (Sirvydo žodyne *rodyklė* vienoje vietoje paaiškinta *Reieftir w księgach/Elenchus, syllabus, index. Rodiklė/rodību knigu*³⁶). Bet juk Mažosioje Lietuvoje buvo išleista ne taip mažai reikšmingų lietuvių kalbos gramatikų bei žodynų, paskutiniai iš jų – išpūdingi Kristijono Gotlybo Milkaus darbai 1800 metais. Sunku patikėti, kad Klementas būtų apie juos negirdėjęs. Kaip apie esantį ir todėl svarbų jis kalbėjo tik apie Sirvydo “Dictionarium”. Matyt, Mažosios Lietuvos raštai netraukė Klemento dėmesio, jie funkcionavo kitoje teritorijoje, kurios gyventojams modeliuoti savo bžk. Klementas neįtęgė reikalo.

Ryšėja mąstymo modelis, nuo kurio priklausė ir Klemento bžk. teritorijos samprata. Akivaizdu, kad politinė dviejų valstybių – Rusijos ir Prūsijos – siena, skyrusi dvi lietuviškai kalbančias teritorijas, Klementui taip pat tapo siena, ribojančia jo bendrinės žemaičių kalbos viziją. Bajoro Klemento galvoje, be abejo, dominavo geopolitinis tradiciškai neapėmęs Mažosios Lietuvos lietuvių Lietuvos modelis. Jis labai stiprus, kalbinis modelis dar visiškai negali pretenduoti į jo vietą. Klementui buvo savas senasis bajoriškas tautos supratimas, nesiejęs kalbos su tauta. Ilgiau negu po dešimtmečio, apie 1823 metus, labai panašus modelis ryškės ir iš bajoro Dionizo Poškos tekstų. Jurgis Ambraziejus Pabrėža, valstiečio vaikas, dar po penkerių metų ir vėliau jau tarsis mėgins pasirinkti ne politinį, bet kalbinį lietuviškai šnekančios teritorijos skaidymą savo bržk. projektui, tačiau užuot mėginęs plėsti etnines ribas, atskirs vienus žemaičius – etninę teritoriją susiaurins iki subetninės. Ir dar turės praeiti visa epocha, kol įsitvirtins daukantiškasis – kalbinis etninis tautos supratimas.

4. Bržk. santykis su šnekamąja kalba. Nedaug tėra išlikusių Klemento minčių, leidžiančių svarstyti, ar jis mąstė ir apie šnekamąją bendrinės kalbos variantą. Prasminga pacituoti, pavyzdžiui, Klemento išvadą po to, kai nusiskundė nesant jokių jo gimtosios kalbos *teisyklų* (gramatikų?) ir *rodyklų*: “Par to negalem gieray kalbieti, rasziti” KIDP1810, p. 7. Atrodytų, kad gramatikos (ir žodynai?)

³⁵ Zinkevičius Z. *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, 132.

³⁶ *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, 474.

reikalingi Klementui ne tik gerai rašyti, bet ir *kalbėti*, tad jam būtų tarsi aišku, jog šnekant reikią atsižvelgti į norminamuosius darbus, nederą šnekėti bet kaip. Kitoje vietoje vėl matyti, kad Klementas suprato ryšį, jog rašomoji kalba veikia šnekamąją: “Kiti [...] [...] Giwendami [...] Lijtuwos pakraszti|| Tayp pradieia sznekieti; kapp tyn rada raszti”, p. 5.

Tačiau toks paviršutiniškas apibūdinimas gali būti netikslus. Pirmoji citata tęsiama taip: “Sakau! sz girdieima maž weykti galetum,||Nieks pora sudurstoti wirsziu nemokietum,||Nes Linkiszkas žodzas Z-iemaycia prikayszia,||Jr tayp iau tikra kalba suwysu sumayszia”, p. 7. Matyti, kad tas “gerai kalbėti” (sulig gramatikomis ir žodynais) visų pirma reiškė ne vienodinti tartį, o gryninti leksiką. Antrosios citatos tęsinys būtų toks: “Tay senu=dynu kalba Z-iemaytiszka musa,||Jau nupagadynima nepalika luusa”, p. 5. Turėdamas galvoje, matyt, makaroniška kalba rašytus XVIII amžiaus tekstus, Klementas, žinoma, ir čia pagadinata telaikė leksiką, o ne tartį. Klemento bus visų pirma norėta pasakyti, kad iš tekstų į šneką patenką žodžiai, o ne kad šneka imama derinti prie užrašytų fonetinių lyčių.

Vadinasi, tarties nuo žodžių vartojimo šnekamojoje kalboje Klementas nebuvo kaip nors ryškiau atskyręs. Tos išlikusios užuominos apie šnekėjimo ryšį su raštais dar neleidžia tvirtiau teigti, kad Klementui būtų rūpėję norminti bendrinę šnekamąją kalbą. Šnekamosios kalbos leksiką Klementas norėjo puoselėti kaip ir rašomosios, tačiau poreikio specialiai vienodinti tartį dar nejautė. Todėl prasminga kalbėti tik apie Klemento bendrinės *rašomosios* žemaičių kalbos (bržk.) viziją.

5. Bržk. pamatas – sistemingumas. Vartosenos ir kalbos sistemos opozicija Klemento mąstymuose užčiuopiama gal šiek tiek ryškiau. Minėta, kad dėl norminamųjų raštų stokos Klementui atrodė nesą galima gerai kalbėti ir rašyti. Panašu, kad jam labiau rūpėjo remtis gramatikos taisyklėmis negu tiesiog vartoseną. Tai kad “Mes cicie kalbom tikta szprigirdieima” KIDP1810, p. 6, esanti bloga būklė, gerai būsią kalbama tik sukūrus *teisyklas* ir *rodyklas*. Taip išreiškiamas noras remtis kalbos sistema. Tad nors pamatu bržk. imtina viena tarmė, bet tam pamatui tvarkyti reikalingos taisyklės, kuriomis būtų galima vadovautis. Šitaip mąstyti Klementą galėjo skatinti ir tai, kad jis kartais jautėsi netvirtai mokąs gimtąją tarmę – godžiai skaitė Sirvydo žodyną, ieškodamas žodžių, godžiai būtų skaitęs ir gramatiką, jei tokią būtų turėjęs. Galbūt iš dalies Klemento siekį orientuotis į taisykles, į kalbos sistemą rodytų ir minėtos ypač ryškios pastangos žymėti priebalsių minkštumą (*ć, i, ij, ś*), kuris jam galėjo atrodyti ryškesnė sistemos ypatybė, negu balsių siaurumas ar platumas. Šiaip ar taip, priešingam principui – rašyti taip, kaip šnekama, Klementas negalėjo pritarti – “isz girdieima maž weykti galetum”. Mykolui Biržiškai tiesiog atrodė, kad Klementas niekino prasčiokų kalbą³⁷.

³⁷ Biržiška M. *Antanas Klementas, Lietuvių rašytojas pradžioj XIX-ojo amžiaus*, 28.

6. Klemento bršk. šaltiniai ir perspektyvos. Maždaug šitokius tampančios reikalinga bendrinės kalbos parametrus Klementas nubrėžė vyskupui Giedraičiui. Bet kad ir kokius juos įsivaizdavo, tai tebuvo nedrąsus noras pasiūlyti, o ne valingas noras įtikinti. Siūlyta, vienodinta jaučiant, kad apsisprendimo galia vyskupo rankose. Klemento tekstas skamba tarsi balsavimas “už”, bet ne iniciatyva įdiegti. Klementas kuria idėjas, bet pats nesijaučia galįs jas įkūnyti.

Iš teksto Giedraičiui matyti, kad ir Klementas ką nors galėjo žinoti apie adresato mintis dėl bendrinės kalbos formavimo. Pavyzdžiui, Klementas rašė, kad “Rasi cie Kunigaykszciau! kałba neprigimta,||Jsz kitų szalu, pusiu Z-iemayčiu iszimta”, p. 3. Tad kunigaikščio tarmė turbūt buvusi ne žemaičių, jis ir kilęs juk iš Rytų Aukštaitijos plotų! Galbūt jausdamas tam tikrą Giedraičio atokumą žemaičių tarmei (juk sakėsi žinąs, jog kiekvienas giria savo pusę, kur yra gimęs), matė reikiant pabrėžti žemaičių ir aukštaičių bendrumą: “Wyjnims, untrusius nereyk par zodzius niekinti,||Jog wysi mes Z-iemayčia esma, reyk adminti”, p. 7. Visi esame vienodi, visiems reikėtų ir vienodos bk. O iki tol vyravus aukštaitiškus raštus Klementas manė dėl spaustuvių, esančių Lietuvoje (Aukštaitijoje) ir ten leidžiančių elementorius vaikams: “Nedydia ira Łustas, tayıp mums pasakiti:||’Kad und alementoriaus iem waku mokiti,||Pas tokiu žodziu pratin, kayp warstoy Lijtuwa!’||Nes iszpaustuwes raszta tynay arciaus buwa”, p. 4–5. Tad reikią Žemaičiuose spaustuvės, kuri imtų leisti žemaitiškas knygas: “Kad Warnia arba Telszia anus [raštus] sau turietum,||Kayp cie aplinkuu kałb; tayıp rasziti pradietum”, p. 5.

Vis dėlto Giedraičiui Klemento siūlymas neturėjo įtakos. Po šešerių metų (1816) vyskupas išleido visiškai aukštaitišką “Naująjį Testamentą”. 1813 metais kviesdamas padėjėjais šiam lietuviškam leidiniui rengti net 10 pagalbininkų³⁸, Klemento Giedraitis nepakvietė. Klemento įtikinėjimo rezultatų tame tekste taip pat nėra nė aido. Vyskupas turėjo savo nuomonę, jam aukštaičių kalbos tarmė, matyt, buvo ir senesnė, ir perspektyvesnė. Nepavyko Klementui pratęsti, kad ir modifikuotos “Žyvato” tradicijos. Bet vis dėlto jo tekstai Giedraičiui – vienas iš pirmųjų išlikusių teorinių mąstymų kurti bendrinę rašomąją žemaičių kalbą.

Tyrėjų nurodoma ir daugiau Klemento kultūrinių ryšių su to meto veikėjais, kuriems rūpėjo lietuvių kalbos likimas ar norminimas. Pavyzdžiui, Klementas buvo pažįstamas net su Ksaveru Bogušu: “dar 1803 m., kun. Baužiui Vilniaus universiteto vardu Žemaičių mokyklas lankant (wizytator), ir rasi jau savo knygai medžiagą renkant, Kl. didžiai geidė su juo pasimatyti, ‘bo jego bytność ciekawość wzrusza’ [...]. Neužilgo kun. B., kurs turėjo įtekme į Vilniaus generalgubernatorių Benningseną ir dargi pas jį gyveno, padėjo Kl.-ui asmeniškuose prie gen. gub-iaus reikaluose (dėkingas Kl. ir vienam ir kitam rankas išbučiavo!)”³⁹.

³⁸ Plg.: Prašmantaitė A. Žemaičių vyskupas J.A.Giedraitis – Naujojo Testamento vertėjas. – *Senoji Lietuvos literatūra* 3, *Devynioliktan amžiuo įžengus*, Vilnius: Pradai, 1994, 232–234.

³⁹ Biržiška M. *Antanas Klementas, Lietuvių rašytojas pradžioj XIX-ojo amžiaus*, 24.

Vargu ar dera abejoti, jog Klementas žinojo apie Bogušo kalbos idėjas, kad jo minčių buvo veikiamas. Ne kartą pastebėta, kad "Seniau pats rašęs makaroniškas eiles, K. dabar jau piktinosi, kad 'lenkiškais žodžiais žemaičiai prikaišė ir taip jau tikrą kalbą suvisu sumaišė'"⁴⁰, kad "iš pradžios pats savo lietuviškuose eilėraščiuose vartojęs daug visokiausių skolinių, vėliau jų ėmė vengti ir net piktinosi"⁴¹. Tam pokyčiui tiesioginės įtakos galėjo turėti Bogušas, jo 1808 metais išleistas veikalas, kurį Klementas irgi turėjo pažinti. Biržiškos žodžiais, Klementas "rūpinosi tik kalbos garbe"⁴², o Bogušas ir ugdė tos garbės poreikį bei supratimą.

Ryšius Klementas palaikė ir su dešimčia metų jaunesniu Dionizu Poška: "Nuo jaunystės D. Poška artimai pažino A. Klementą. Abu jie keletą metų kartu sukirojosi Raseinių teismų palestroje [...]. Susitikdavo jie ir vėliau, padiskutuodami ne tik 'žemiškomis', bet ir literatūrinėmis temomis"⁴³. Spėjama, kad Klementas galėjęs turėti įtakos Poškos literatūriniams ieškojimams. Tačiau nematyti, kad tokios įtakos būtų turėjęs kalbinėms Poškos pažiūroms. Tiesa, Poška savo teorinį apsisprendimą diegti bendrinę dūnininkų tarmės pagrindu kuriamą kalbą padarė gerokai vėliau, tik 1823 metais, bet jame negalima užtikti jokio ryškesnio tiesioginio sekimo Klemento brūk. idėjomis. Jaunesnysis Poška ieškojo savų kelių.

Tai regis, Klemento brūk. idėjos neturėjo kokių nors žinomesnių sekėjų. Niekas iš jo pažįstamų literatų rato neėmė rašyti taip, kaip siūlė Klementas. Mėginęs tobulinti dūnininkiškąją "Žyvato" tradiciją, Bogušo ir kitų literatų atgręžtas į savą kalbą stengėsi artikuliuoti brūk. teoriją, tačiau aktyvus jos platintojas nebuvo, jokių šalininkų nesusilaukė. Būdamas pirmutinis bžk teoretikas, jis buvo ir paskutinis dūnininkiškosios "Žyvato" tradicijos sekėjas prieš išskylant dominuojančiai dūnininkų tarmę remiančių literatų grupei. Pabrėža, nors jau ir tada rašė rankraštinius pamokslus dūnininkiškai, ryškiau savo idėjas subrandino tik po 1831 metų sukilimo, tad vėl sumenkėjus dūnininkų potencialui, jis perdirbęs atkūrė dūnininkišką tradiciją, ir tada ją mėgino skleisti jau daug aktyviau bei plačiau negu Klementas.

7. Apibendrinimas. Antanas Klementas ieškojo, po truputį tobulino, vienodino rašybą, ypač daug dėmesio skyrė minkštumui, ne platumui ar siaurumui žymėti. Rėmėsi žemaičių dūnininkų tarme – "Žyvato" tradicija, ją tobulino. Norėjo ir Didžiosios Lietuvos aukštaičiams diegti savo bžk., nemąstė dar apie bendrinės šnekamosios kalbos variantą, prioritetą teikė kalbos sistemai,

⁴⁰ Maciūnas V., Klementas Antanas. – *Lietuvių enciklopedija* 12, Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1957, 102.

⁴¹ Palionis J. *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*, 159.

⁴² Biržiška M. *Antanas Klementas, Lietuvių rašytojas pradžioj XIX-ojo amžiaus*, 27.

⁴³ Vanagas V. *Dionizas Poška*, Vilnius: Pradai, 1994, 58.

taisyklėms, o ne vartosenai. Tačiau neįtikino vyskupo Giedraičio, nesusilaukė jokių sekėjų. Nematyti Klemento pastangų juos ugdyti.

Čikaga, 1996 m. balandžio 25 d.

THE SAMOGITIAN LANGUAGE OF ANTANAS KLEMENTAS

Summary

The Samogitian texts of the poet Antanas Klementas (1756–1823) have survived only from the period of 1794 to 1810, nevertheless even these texts reveal a certain development of Klementas' attitude to written language. In course of time Klementas made his Samogitian orthography more precise. He also made noticeable efforts to express palatalization of consonants in an innovative way. However, Klementas did not manage to make his orthography uniform.

Klementas tried to base the norms of the standard Samogitian that he preferred on the Samogitian -dounininkai tradition of "Žyvas" (1759, etc.). He also wanted to see even the users of Aukštaitish dialect learn his Samogitian version of standard written language. But Klementas was not thinking of a spoken form of standard Samogitian. His priorities lay on the rules (the system) of language rather than on its usage. However Juozapas Arnulfas Giedraitis, the bishop of Samogitia, did not support Klementas' ideas and he did not have any known followers.